

VABA INIMESE EETIKA

Spinoza, Baruch. (2016). *Eetika: geomeetrilise korra järgi tõestatud ja viide ossa jagatud* (tõlk. Margus Ott), Ilmamaa, Tartu.

Enn Kasak (Vikerkaar 2016, nr. 9, lk 108–112.)

Küllap on alati olnud inimesi, kes peavad ennast vabaks ning neidki, kes ei usu, et üldse keegi saab vaba olla. Lihtsameelsed kipuvad arvama, et vabadus saabub koos vägeva võimu või raske rahaga. Üsna vähesed on mõistnud, et vaid paratamatusega kooskõlas toimides saab teadlik isik olla sunnist vaba ning tunda oma vabaduse kasutamise piire. Niiviisi rääkides on üpris raske teisi kaasa haarata ning vist pole keegi suutnud seda veenvamalt teha kui Baruch Spinoza (1632–1677). Jumala ja inimese vabaduse üle vaieldi ammu enne teda ning vaidlust jätkub tänini ja kauemakski. Spinoza „Eetika“ (1677) ei ole kerge lugemisvara. On öeldud, et see võib olla kõige mõistatuslikum raamat, mida üks filosoof on iialgi inimkonnale pärandanud. Läks sajand või mitu, enne kui „Eetika“ süvakihtidest üldse aru saada õpiti ja võib-olla pole meie ajakski veel suudetud sellest raamatust kõike olulist välja lugeda. Aga kuidas küll süvitsi lugeda, kui ladina keelega on kehvasti ning appi tuleks võtta muukeelsed vahendused? Tänu Margus Otile saab „Eetikat“ nüüd lugeda ka eesti keeles¹ ja selle tõlkega on eesti keel kultuurkeelena tubli sammu edasi astunud.

„Eetika“ tuleb selleks lõpuni lugeda, et pealkirjast aru saada, raamat on üüratult jõuline vastus küsimusele, kuidas peaks elama. See vastus on viimane lüli filosoofiliste vastuste ahelas. Aga vastata ei saa varem, kui on küsitud ja vastatud varasemad küsimused, tagant ettepoole liikudes: kas ma üldse saan valida, kuidas elada, olen ma selleks vaba? Kes on vaba inimene? Kes me oleme ja mis suhe on meil maailmaga? Milline on maailm? Miks on maailm? Spinoza on loogiline ja alustab raamatut just selle viimase, kõige üldisema küsimusega ning liigub paratamatult tõese elamise õpetuse poole. Küsimused on arvatavasti vanemadki kui filosoofia, ent vastused olid lugejate jaoks põrutavalt uused, ebameeldivad ja niivõrd „poliitiliselt ebakorrektsed“, et Spinoza tundus nii mõnegi arvates olevat kurjuse kehastus ja väärinuks vastavat kohtlemist.

Võib olla oli Bertrand Russelli traagiline ja korduv allajäämine võitluses tõe eest peamiseks ajendiks, mis andis paljudele tänapäeva filosoofidele mugava ettekäände kuulutamaks tõe otsimise mõtteuks ja aegunud tegevuseks. On neidki, kes otseselt nii ei arva, aga enamasti ei huvita tänapäeva filosoofe kõiksuse olemus, selle tähendus või eesmärk. Ka inimest käsitlevad nad peamiselt kui programmeeritud ja programmeeritavat materiaalselt objekti. Vast pole see siiski lõplik tõde ja millalgi ehk haarab mõni mõtleja taas – teisel pool mugavusfilosoofilist ja materialistlikku ajastut – Spinoza väljasirutatud käe, sest nad peavad võimalikuks, et inimvaim on midagi enam kui ajuprogramm, neile on kallis tõde ja sõprus inimestega, kelle puhul ei saa kõne alla tulla kord juba tajutud tõega mittenõustumine. Pika kaalumise tulemusena valis Spinoza eetika tõestamiseks oma geomeetrilise meetodi, võttes eeskujuks Eukleidese „Elemendid“. Ratsionalistina näib Spinoza arvavat, et kõik mõistuse tõesed on kas endastmõistetavalt tõesed või on sellistest tõdedest deduktiivselt tuletatavad. Ent erinevalt Eukleidesest ei ole Spinoza väljendatud mõisted üheselt mõistetavad. Sestap saab Spinoza aksioomide kohta öelda, et need on „hämarad“, ja näidata, et propositsioonide tõestused ei anna paratamatuid üldkehtivaid lõppjärelusi. Ent „geomeetrilise“ Spinoza kõrval on veel ka „vulkaaniline“, kommenteeriv Spinoza, ja kokku esitavad nad üsna

¹ Mulle isiklikult tundub, et üsnagi palju Spinozat on tõlkeprotsessis alles hoitud ning eesti keeles mõtlev isik võib seda tõlget julgesti kasutada. Abiks on ka tõlkija asjalik lõpukommentaar „Spinoza vägi“. Loodetavasti ilmub peagi tõeliste asjatundjate täpsustavaid kommentaare ja kriitikat nii Spinoza filosoofia kui ka M. Oti tõlketöö kohta.

tervikliku filosoofilise süsteemi. „Eetika“ geomeetiline osa muudab esituse süsteemsemaks, olgu siis mõistetavusega kuidas on. Raamatu definitsioone on kergem mõista kui aksioome, kuigi Spinoza arvates tähendab aksiooni mõistmine ilmse tõe mõistmist, mis ei vaja tõestamist piisavalt tähelepanelikule mõistusele. Propositsioonide puhul võtab Spinoza arvesse ka empiirilist kogemust.

„Eetika“ esimese osas tõestatakse, et on vaid üks substants – Jumal ehk loodus ja see on igas mõttes lõpmatu, sh ka ajalises mõttes.² Igavik on ajatu, see ei lange kokku lõpmatu kestusega. Igavene tõde on ajast sõltumatu nagu nt arvude tõde. Looduses pole midagi juhuslikku; mis on, on paratamatu ja see mida pole, on võimatu. Tõllal vaieldi, kas kõikvõeline Jumal oma ülima tahte ja võimuga saab teoks teha mida iganes, nt ümmarguse ruudu. Kui ta siiski ei loo sellist objekti, kas see siis tähendab, et Jumal on kuidagi piiratud või on siin teisi seletusi ja need võivad inimesele üle mõistuse käia. Spinoza Jumal aga ei saanudki oma loomusest tulenevalt asju luua mingil teisel viisil ega teises järjekorras, Jumalale ei saa omistada vabadust inimliku mõõdupuu järgi. Selline Jumal (loodud loodus) oleks üsna hästi tõlgendatav materialistlikult, kui ulatuvus oleks Jumala ainus atribuut. Niiviisi aru saades sõimati Spinozat ülekohtuselt ateistiks. Ent Spinoza Jumalal on lõpmatult palju atribuute, meie tunneme veel ka teist ja see on mõtlemine. Jumal kui mõtleb substants on loov loodus. Vaim ja keha on üks ja sama asi, mida ühel juhul käsitatakse ulatuvuse atribuudi, teisel juhul mõtlemise atribuudi all. Kõik ideed on Jumala mõtlemise seisundid. Ja tänased kristlased leiavad, et erinevus Spinoza ja kristliku jumala vahel on väga väike, juudid aga, kes Spinoza omal ajal kogukonnast välja viskasid, näevad nüüd temas judaistlikku mõtlejat, kes oli mitu sajandit oma ajast ees (vt <http://jewishencyclopedia.com/articles/13964-spinoza-baruch-benedict-de-spinoza>).

Substantsi mistahes lõplikku moodust saab täielikult kirjeldada ulatuse või mõtlemise atribuudi all (ja Jumal teab veel lõpmatult palju võimalusi). Substantsi lõplikud moodused on erineva keerukusega. Osa neist suudab teatavas mõttes enesest sõltuda analoogselt sellele, kuidas Jumal sõltub enesest. Nad püüavad säilitada omaenda olemust ja see püüe teeb neist indiviidi. Mida rohkem püüet, seda rohkem on mooduses indiviidi. Inimolend on isik, substantsi lõplik moodus, ta keha püüdleb oma olemuse säilitamisele ja see on ka ta vaimu püüdlus (tahe). Inimene on isik, sest ta püüdlus on nii tugev, et tema vaimus ilmneb eneseteadvus.³ Püüdes püsida oma olemises, püüab isik mõista maailma ja juhtida oma olemise tingimusi. Inimese ideed on adekvaatsed sellel määral, kuivõrd nad on osa Jumala lõpmatust mõistusest. Ent Jumal ei ole isik, ta on ajaväline, talle ei saa omistada isikulisi omadusi nagu nt vaba tahe, headus või kurjus. Iga usk, mis jumalat isikustab on ebausku. Õnneks on inimvaimul olemas adekvaatne teadmise Jumala lõpmatust olemusest aga selle

² Spinoza terminoloogiast. *Substants* – see mis ei sõltu millestki muust peale iseene, substants on iseene põhjus ja lisaks sellele põhjustab ta midagi muud, kuid see pole vajalik substantsi käsitlemiseks; Spinoza filosoofias on vaid üks substants – Jumal. (Descartes'il oli nt kaks substantsi: ulatuv substants ja mõtlev substants ning Leibnizil lõpmatult palju substantsi: monaade.) *Atribuut* – substantsi olemuslik omadus, täielik kirjeldus, mis ei välista teisi täielikke kirjeldusi; Spinoza filosoofias on vaid kaks atribuuti: ulatuvus (ruumilisus) ja mõtlemine. Inimese puhul vastab neile keha ja vaim, nt käe liigutamist saab täielikult seletada füsioloogiliselt, ent sama täielikult saab seda seletada tahte abil. Mõlemad seletused on õiged, need ei kattu, kuid kirjeldavad üht ja sama asja kahel erineval viisil. Jumalal on lõpmatult palju atribuute. *Moodus* – vähesem, substantsist sõltuv asi, mis saadakse substantsi mõjutades; lõpmatu moodus (nt mateeria) võib kesta lõputult (kuid pole igavene ajaüleses mõttes), lõplik moodus (nt inimolend) kestab lõpliku ajavahemiku.

³ Keha idee on kooskõlas kehaga, nii nagu muusika idee on kooskõlas muusikaga. Kui katkeb meloodia, siis katkeb ka helide järjestus, üks ei põhjusta teist, see on üks ja seesama asi.

mõistmiseks peab ta väljuma ajalikust vaatepunktist ning nägema maailma igavikulisest vaatepunktist.⁴

Maailmas toimuv on paratamatu. Inimeste illusioon, nagu neil oleks vaba tahe, põhineb üksnes sellel, et nad tunnevad oma tegusid, kuid ei tunne oma tegude põhjust. Inimene saab olla vaba, kui ta mõistab, mis on paratamatu ja lepib sellega.⁵ Igavikuliselt mõtlev inimene suudab piiluda põhjuste ahela taha ning näha maailma ehk Jumalat kui tervikut.

Inimese emotsioon (ehk afekt) on kehaline seisund ja samal ajal ka idee sellest seisundist. Emotsioonid on keha teguvõimu suurenemise või vähenemise tulemus. Kui püüdlus oma olemise püsimise poole on vaimne, siis on see tahe, kui kehaline ja vaimne, siis on see himu ning kui himu on teadvustatud, siis on see iha. Rõõm on seisund, mil keha (ja vaimu) teguvõim suureneb, kurbus on seisund, mil teguvõim väheneb. Rõõm on hea, kurbus on halb ja pole vaja hea ja halva kohta veel mingeid dogmasid kuulata. Inimene on keeruline olend, tal on palju osi, seega on ka tema vaim keeruline. Inimese keha osad võivad olla erinevalt mõjutatud. Rõõmu, mis puudutab vaid üht kehaosa, nimetab Spinoza kōdiks. Kui rõõm puudutab kõiki kehaosi võrdselt, on see reipus. Vastavad kurbused on valu ja masendus (ehk melanhoolia). Kōdi võib olla organismi kui terviku jaoks olla kahjulik (nt liigsöömine), valu aga kasulik (nt annab teada haavast).

Inimene on emotsioonide ori. Kui ta mõtleb ajalikult ja keskendub ajalisele hetkele, siis jääb ta väliste põhjuste objektiks. Kōdile keskendumine ongi pahe, see on kokkuvõttes halb. Õnneks on mõistuse abil võimalik näha maailma ajatuna ning selline inimene saab olla vaba, vaba oma emotsioonide orjamisest. Ta ei aja taga kōdi vaid reipust, ta ei väldi valu, vaid masendust. Ori teeb oma soovidest sõltumata tegusid, millest ta on täielikus teadmatuses; vaba inimene on iseenese isand ja ta teeb vaid neid tegusid, mille kohta ta teab, et need on elus esmase tähtsusega. Inimene teostab ennast ühiskonnas, vaba inimene on võimeline tegema koostööd ühistest huvidest lähtudes ning pöörama ka kōdihimuliste kōdijanu ühiskonna kui terviku kasuks.⁶ Keegi ei saa ei sunniviisiliselt ega vabatahtlikult teisele üle anda tema loomulikku õigust mõelda ja hinnata asju vabalt.

„Eetika“ õpetab, kuidas inimene saab vabaks. Tunnetusel on kolm astet, esimene aste on juhuslikud kohtumised teiste objektidega. Need võivad põhjustada rõõmu või kurbust, aga see on vaid osaline rõõm. Kohanedes ja õppides, kuidas teiste objektidega koos olla ja elada, võib saavutada tunnetuse teise astme ja tervikliku rõõmu. Kolmas tunnetuse aste on tõe intuiitivne tunnetamine, milleks tuleb mõista substantsi ehk Jumalat. Siis võib saavutada

⁴ Täna on raske tajuda, millist julgust oli tollal vaja väitmaks, et Jumal pole isik, ta pole vaba, ta pole hea jmt. Spinoza pani tõe nimel kaalule nii oma elu ja au, kui ka õpetlasemaine.

⁵ Vanem põlvkond mäletab dialektilise materialismi õpetussõna, et „vabadus on tunnetatud paratamatus“, kuid vähesed teadsid siis, et see pärines Spinozalt.

⁶ Eetikas on vähe poliitikat ja Spinoza ühiskonnafilosoofiast pole siinkohal võimalik pikemalt rääkida. Juhiks tähelepanu ühele nüansile. Spinoza teistes teostes, nt „Teoloogilis-poliitilises traktaadis“ (1670) ilmneb, et vaba inimese jaoks on demokraatia kõige sobivam riigikord. Tänapäeval võiks öelda, et oma ihade ja egotsemise kōdile üles ehitatud turumajandus ei soosi vaba inimese tekkimist ega püsimist. Spinozalikult mõeldes kerkib üles küsimus sellise turumajanduse ja demokraatia kokkusobivusest, ta ei ole vist ka tänapäeval „poliitiliselt korrektne“ filosoof. On üsna kummuline, kuidas paratamatust jutlustav mõtleja on vist üks kõige vabamalt käitunud filosoofe. Ta ei müünud ennast ka siis, kui näis puuduvat isegi õrn vihje, nagu võiks pakutavad hüved kuidagi ta vabadust piirata: ta vältis raha ja auväärseid ameteid. Võib olla on see tänaseks peaaegu unustatud oluline sõnum. Nt S. Blackburn näib olevat üsna kurb, et filosoofiat kirjeldatakse tänapäeva ülikoolides peamiselt raamatupidamislikes terminites ja et filosoofia professor peab eelkõige olema määndžer ning fakulteed peab olema kulutuskesus (Blackburn, Simon. (2015). *Tõde: teejuht neile, kes segaduses*, (tõlk. Märt Väljataga), Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn 2015: 132, 139).

õndsuse, olles teadlik enda ja Jumala olemusest. Igavikuline osa inimesest on ajatu, see ei kesta ei enne ega pärast surma, see on kestusest väljaspool. Kõik, mis on kestev, läheb surmaga kaduma. Eetika viimane propositsioon kõlab nii: „Õndsus pole tasu vooruse eest, vaid voorus ise, ja me ei naudi seda sellepärast, et pãrsime kihusid, vaid vastupidi, kuna me seda naudime, siis me suudame kihusid pãrssida.“

Tãnane lugeja võiks 17. sajandi filosoofidest kõige intrigeerivamaks pidada just Spinozat. Descartes näib olevat arusaadavam, tema vead ja head ei mõju ehk enam nii uudsena kui vulkaanilis-geomeetiline Spinoza. Ja kuigi Leibniz võib veel üllatusi pakkuda (ainuüksi ta salapärased monaadid kerkivad arutlustes ikka ja jälle esile), ei suuda ta esitada sellist hiilgavat tervikut nagu Spinoza.

Spinoza „Eetika“ on raamat vaba inimese eetikast. Vaba inimene on teadlik endast ja maailmast ehk Jumalast, ta ei lase ennast kõrvale kallutada enda ihadest, ebausust ja pealesunnitud arvamustest. Vaba inimene ei ole vaba maailma asjade käigust, kuid ta on vaba sunnist ning on vaba selleks, et mõista ennast ja maailma, ta on vaba armastama ennast ja Jumalat, see on üks tahk sellest, kuidas Jumal armastab iseennast. Jumalal on lõputult atribuute võib olla on meilgi neist võimalik aimu saada, selleks tuleb loobuda illusioonist, nagu me saaks juba täna lõpuni aru, mis on teaduslik meetod.